

Література

1. Сипшкова Т. В. Правосознание и правовое воспитание // Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М., 2001. — С. 623.
2. Методичний посібник з основних питань організації повсякденної діяльності військ. — К.: Варта, 2003. — С. 104.
3. Бушуев Г. И. Правовое воспитание советских воинов. — М.: Воениздат, 1976. — 136 с.
4. Горный А. Г. Социалистическая законность и воинский порядок. — М.: Воениздат, 1973. — 159 с.
5. Организация правового воспитания в воинской части / С. С. Максимов, В. И. Шапип, А. И. Медведев и др. — М.: Воениздат, 1979. — 176 с.
6. Военное законодательство и правовое воспитание / Х. М. Ахметшин, Ю. М. Бирюков, А. С. Кобликов и др. — М.: Воениздат, 1983. — 240 с.
7. Царенко В. І. Правосвідомість військовослужбовців за контрактом у прикордонних військах України // Юридический вестник. — 2002. — № 2. — С. 62–65.
8. Бойков А. Д. Некоторые вопросы теории правового воспитания // Правовая культура и вопросы правового воспитания / Под ред. А. Д. Бойкова. — М., 1974. — С. 19.
9. Певцова Е. А. Современные подходы юристов к вопросу соотношения дефиниций «правовая культура», «правовое воспитание», «правовое образование» // Основы государства и права. 2002. — № 6. — С. 72.
10. Певцова Е. А. Правовое воспитание и формирование правосознания в России // Журнал российского права. — 2003. — № 10. — С. 130–131.
11. Царенко В. І. Вказ. праця. — С. 64.
12. Психология и педагогика высшей школы: Учеб. пособие / Под ред. А. В. Барабашчикова. — М.: Воениздат, 1989. — С. 316.
13. Статуты Збройних Сил України. — К.: Атака, 2002. — С. 92.
14. Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. В. С. Персеянца — М.: ПОР-МА-ИПФРА.М, 1999. — С. 409.
15. Бойков А. Д. Вказ. праця. — С. 22.
16. Царенко В. І. Вказ. праця. — С. 64.
17. Зорченко Е. А. Формирование правовой культуры трудящихся. — Минск: Наука и техника, 1984. — С. 74.
18. Шиханцов Г. Г. Юридическая психология. — М.: Зерцало, 2000. — С. 28–29.
19. Певцова Е. А. Современные подходы юристов к вопросу соотношения дефиниций «правовая культура», «правовое воспитание», «правовое образование» // Основы государства и права. 2002. — № 6. — С. 67.

УДК 340.15(53)

*Л. А. Акерман,
аспірантка кафедри теорії держави і права ОНЮА*

**СПІВВІДНОШЕННЯ МУСУЛЬМАНСЬКОГО ПРАВА І РЕЛІГІЇ:
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ У СУЧАСНИХ УМОВАХ**

Обираючи тему своєї статті, я насамперед керувалася її зростаючою актуальністю. Актуальність моєї теми можна виразити декількома факторами, що впливають на її розвиток. Правові системи мусульманських країн знають процеси ісламізації і деісламізації. Якщо на початку XIX ст. деякі були схильні до думки про постійне зменшення ролі і місця мусульманського права, то до кінця XX ст. й особливо на початку XXI ст. мова йде про посилення цього впливу. Сьогодні питання про сутність релігійного і світського права як ніко-

ли актуальне. Теоретично всі аспекти життя мусульман як у суспільному, так і в особистому змісті підлягають керуванню божественного закону [1]. Іслам [араб., буквально — покірність, переказ себе (волі божої)], одна з найбільш розповсюджених релігій світу [2]. Значення мусульманського права для усього світу полягає у тому, що останнім часом взаємини мусульманського світу і не мусульманського досить сильно загострилися, приклади цьому можна знайти як у Росії (війна у Чечні), так і в інших країнах (Косовський конфлікт, протистояння Ізраїлю і Палестини). Можна сказати, що в цих конфліктах основну роль грає політика, але правовий аспект теж виключати ніяк не можна. І щоб ці конфлікти рідше переходили в стадію збройного зіткнення, необхідно знати ті правові основи, звичаї і релігійні тонкощі, на яких ґрунтується світо розуміння мусульманської людини. Міркувати про шариат значить торкнутися найважливішої сторони ісламу — однієї з великих світових релігій, вік якої налічує чотирнадцять століть, а чисельність послідовників перевищує 1/6 населення сучасного світу. Не даремно переклад шаріату на російську мову звучить так — «шлях господній» [3]. Спроба уявити собі це явище, нехай навіть у самому загальному вигляді, ускладнюється тим, що до останнього часу іслам удостоювався серйозної уваги й об'єктивного аналізу хіба тільки в академічних виданнях. У засобах масової інформації і повсякденній свідомості більшості громадян (насамперед — не мусульман) ця релігія представлялася як досить примітивне, звернене в минуле вчення, що сповідує сліпий фанатизм, нетерпимість і обмеженість. Вважалося, що іслам не має майбутнього, та й до нинішніх умов мало підходить, оскільки зберігає свої позиції лише там, де в наявності відсталість, середньовічні пережитки, архаїчні традиції. До пережиткових інститутів відноситься сам іслам, а значить і шариат. У своїй роботі я поставила за мету розкрити те, що являє собою шариат на справді: показати його нерозривний зв'язок з ісламом, описати і виявити його основні риси. Одним словом я спробую описати ті основні моменти, на яких ґрунтується правова система, а також виділити характерні риси, які притаманні шаріату і ніде в такій мірі більше не виявляються. Це тим більше важливо відзначити, оскільки історично і традиційно релігійний фактор і вибудовані на ньому суспільно-політичні і державно-правові відносини являли собою найважливіші компоненти, що визначають внутрішню і зовнішню політику більшості арабських країн [4].

Мусульманське право, на відміну від інших правових систем, не є самостійною галуззю науки. Воно є лише однією зі сторін релігії ісламу. Ця релігія містить, по-перше, теологію, що встановлює догми й уточнює, у що мусульманин повинен вірити; по-друге, шариат наказує віруючим, що вони повинні робити і чого не повинні. Шаріат означає в перекладі «шлях проходження» і складає те, що називають мусульманським правом. Це право вказує мусульманину, як він повинен поводитися відповідно до релігії, не розрізняючи, однак, його зобов'язань стосовно себе подібним (цивільні зобов'язання, милостині бідним) і стосовно бога (молитва, посада і т. д.). Проте мусульманські правознавці чітко розрізняють права бога і права індивіда. Хоча шариат заснований на ідеї обов'язків людини, у ньому відведене місце і для поняття права. Це досягається,

з одного боку, визнанням визначених меж обов'язків (бог покладає на кожную людину те, що він може нести), а з іншого боку — уточненням обсягу прав, визнаних за індивідами. Неповага до цих прав тягне санкції, що накладаються мусульманським суддею. Це право застосовується, у принципі, тільки у відносинах між мусульманами; релігійний принцип, на якому це право ґрунтується, відпадає, коли одна зі сторін не є мусульманином. В ісламі панує концепція теократичного суспільства, у якому держава має значення лише як служитель встановленої релігії. Замість того, щоб просто проголосити моральні чи принципні догми, з якими суспільство повинне погоджувати свої правові системи, мусульманські юристи і теологи розробили, виходячи з божественних одкровень, цілу систему дуже деталізованого права, права ідеального суспільства, що встановиться в один прекрасний день в усьому світі і буде цілком підпорядковано релігії ісламу. Тісно зв'язане з релігією і з цивілізацією ісламу, мусульманське право може бути по-справжньому зрозуміло тільки тим, хто має хоча б мінімальне загальне уявлення про цю релігію і про цю цивілізацію. З іншого боку, жоден ісламіст не може ігнорувати мусульманське право. Іслам по своїй сутності, як і іудаїзм, — це релігія закону. Мусульманське право, за Бергштрассером, — це квінтесенція дійсного мусульманського духу, найбільш ясне вираження мусульманської ідеології, головна ланка ісламу. Якщо порівнювати мусульманське право з канонічним, то можна дійти такого висновку. Мусульманське право, як і канонічне, — це право церкви, право громади віруючих. Але цим подібність і обмежується; далі йдуть істотні розходження між мусульманським правом і правом канонічним. Мусульманське право, аж до дрібних деталей, — невід'ємна частина релігії ісламу. Воно несе на собі характер одкровень, як і ця релігія; отже, немає ніякої влади у світі, що могла б змінити мусульманське право. Той, хто не підкоряється мусульманському праву, грішник, що піддається покаранню на тім світі; той, хто заперечує рішення мусульманського права, — єретик, що виганяється із суспільства ісламу. Нарешті, громадське життя не створює інших норм, крім норм релігійних, невід'ємною частиною яких є мусульманське право. Усіма зазначеними рисами мусульманське право відрізняється від канонічного права християнських суспільств. Християнство поширилося спочатку в суспільстві, що знаходилося на високому рівні цивілізації і де право користалося великою повагою. Християнство проголосило нові моральні догми і принципи, але його не цікавила організація суспільства. «Мое царство, — сказав Христос, — інший світ». Дійсність цивільних законів знайшла своє підтвердження в Євангелії: «Віддайте кесарю кесарево». Церква не тільки вважала марним створення християнського права, що зайняло би місце римського права, вона не вважала себе правомочною на це. Святий Павло й Августин не прагнули створити християнське право: посилаючись на милосердя, вони пророкували його відмирання. Канонічне право не є закінченою системою права, призначеною замінити собою римське право. Воно завжди було лише доповненням до римського чи іншого світського права і прагнуло регулювати ті питання (церковну організацію, правила, сповіді й ін.), що не охоплювалися світським правом. Крім того, канонічне

право ні в якому разі не є правом одкровенень. Воно спочиває на принципах, установлених християнською вірою і мораллю, але воно — плід праці людини, а не боже слово. Порушення норм канонічного права необов'язково погрожує християнину покаранням на тім світі. Принципи і догми нерушимі, але, проте, церковна влада може змінювати канонічне право, для того, щоб поліпшити його чи пристосувати до мінливого умовам часу і місця. Канонічне право істотно еволюціонувало протягом століть і продовжує розвиватися на наших очах. Рецепція римського права могла в цих умовах відбутися на Заході, не зачепивши ніяким чином християнської релігії. Римське право викладалося в університетах, що знаходилися під захистом папських булл. Інше положення в мусульманських країнах, де право складає частину релігії. Встановлення суто світського права в цих країнах неможливе. Ортодоксальність ісламу виключає можливість усякого права, що не буде строго відповідати нормам шаріату.

Іншою найважливішою проблемою мусульманського права дослідники вважають питання про соціальну природу цього «релігійного» права. Вона є однією з найчастіше досліджуваних проблем і разом з тим дуже складним теоретичним питанням права. В усіх священних книгах древніх і світових релігій формуються правила поведінки, що мають всі ознаки юридичних норм — кримінально-правових, цивільно-правових і процесуальних. Соціальна природа таких норм визначається тим, що їхнє виконання забезпечувалося державним примусом: порушники релігійно-правових розпоряджень піддавалися за рішенням судів страті, тілесним покаранням, несли майнову відповідальність. Це були специфічні ознаки релігійного права, що відрізняють його від будь-яких інших систем соціальної регуляції, у тому числі і від релігійної системи. З іншого боку, норми будь-якого релігійного права тісно переплітаються з релігійними правилами і догматами священних книг; за своєю соціальною природою вони є юридичними нормами і відносяться до правової, а не суто релігійної сфери. Саме тому не можна погодитися з дослідниками, що не бачать нерозривного зв'язку релігійного права з державою і розглядають його лише як один зі структурних елементів релігії. Разом з тим більшість дослідників релігійного права, як уже відзначалося, вважають, що воно, у тому числі і мусульманське, залишається діючим правом лише доти, поки виконання його норм забезпечується державним примусом.

У сучасній правознавчій літературі існує стійка традиція виділення в мусульманському праві двох видів соціальних норм: релігійних і правових. Релігійні норми шаріату регулюють порядок відправлення культу, активно втручаються в усі сфери життя людини, детально визначають релігійні обов'язки мусульманина. Правові норми ісламу передбачають відповідальність за карні злочини, регламентують цивільно-правові, шлюбно-сімейні і деякі інші відносини. Виконання розпоряджень цих норм забезпечується не тільки погрозою застосування передбачених ними санкцій, але і мірами суто релігійного впливу — порушник будь-якого правила шаріату, у тому числі і правового, розглядається як грішник, що буде покараний Аллахом (4:18). Як відомо, численні дослідники ісламу, звичайно підкреслюючи подвійну природу шаріату,

недостатньо враховують її, характеризуючи мусульманське право в цілому. У залежності від того, яка його сторона виступає, у їхньому розумінні, на перший план, шариат визначається чи тільки як правова, чи тільки як релігійна система.

Наприкінці розгляду співвідношення релігійної і правової систем у мусульманському праві, слід зазначити, що релігія і право — це підсистеми до надбудови суспільства й одночасно її компоненти. Окремо вони розглядатися не можуть. У мусульманському праві поєднані релігійні і правові норми. Тісне сплетіння їх і приводить до того, що протиправне поведіння розглядається як гріховне, а юридичним нормам приписується божественне походження. І саме тому вони вважаються вищі за державних законів, разом з тим у мусульманському праві норми права представляють собою найбільш погоджену взаємодію релігійних, правових і державних норм.

Література

1. Пол Лапд. Ислам. — М., 2003. — С. 35.
2. Велика радянська енциклопедія. — М., 2000. — С. 35.
3. Бехруз Х. Ислам — основа мусульманської правової та релігійної системи // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. — О., 2000. — Вип. 9. — С. 281–285.
4. Сапропова М. А. Арабський схід: Влада і конституції. — М.: Росспэл 2001. — С. 15.

УДК 348.1/9

*І. А. Бальжик,
аспірантка кафедри теорії держави і права ОНЮА*

ЦЕРКОВНЕ ПРАВО У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Серед дисциплін, що входять до системи юриспруденції, церковне право виступає як комплексна наука, яка водночас є богословською, історичною і, головним чином, юридичною.

Вона являє собою систему знань про церковне право як сукупність норм; про відносини, регульовані цими нормами; про юридичні факти, що породжують, змінюють та припиняють ці відносини; про фактори, тісно пов'язані з церковним правом (до останніх можна віднести законодавство про релігійні культу й ін.).

Співвідношення церковного права з теологічними науками визначається тією обставиною, що вони складають фундаментальну аксіоматичну й моральну базу церковного права. Разом з тим, і саме церковне право збагачує богословські науки юридичним критерієм при розгляді тих або інших явищ, що входять до предмета цих наук [1].

Церковне право — це, мабуть, одна з небагатьох сфер у правовій дійсності, яка, на жаль, продовжує залишатися непоміченою вітчизняною юриспруденцією.